

2. Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ әдеби тілі. Алматы: Ғылым, 1982. -223 б.
3. Никольский Л.Б. Служебные слова в корейском языке. -М.: Изд-во вост. лит. -1962. -180 с.
4. Саурыков Е.Б. Адвербиалдану процесінің құрылымдық-семантикалық сипаты. Филол.ғ.к.диссертациясы. -Алматы: 1998. -137 бет.
5. Вандриес Ж. Язык . Лингвистическое введение в историю. - М.: Гос. соц. экономическое изд-во, 1937. -405 с.
6. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М.: II-издание Наука, 1986. -302 с.
7. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб., 1869-1871. I-II том -501-502 с.
8. Исаев С.М. Қазақ тілі жайында ойлар. -Алматы: Атамұра, -1997. 223 б.

9. Севортян Э.В. Категория падежа. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. ч.II. -М., 1956. -62 с.
10. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М-Л.: Изд-во АН ССР, 1960. -446 с.
11. Исенғалиева В.А. Служебные имена и послелоги в казахском языке. -Алматы: Изд-во АН Каз.ССР, 1957.148 с.
12. Мусаев К.М. Грамматика Караимского языка. Фонетика и морфология. -М.: Наука,-1964. 344 с
13. Грамматика Туркменского языка. Фонетика и морфология. Ашхабад: Ылым, 1970. 503 с.
14. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Наречие, служебные части речи, изобразит. слов)Л: Наука, 1987. -104 с.

* * *

В статье рассматриваются особенности служебных частей речи и, в частности, послелог ЧЕ.

Г. М. Мужигова

КӨНЕ ТҮРКІ ТІЛІНДЕГІ ҚОСАРЛЫ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қосарлы етістіктер өз болмысына қарай екі етістіктен құралады. Сондықтан олардың құрылымдық ерекшеліктері оны құрап тұрған жеке сыңарлардың сөздік құрамына талдаудан басталмақ. Онан кейін тұтас қос сөздің морфологиялық түрленуі, сөзжасамдық қасиеті қарастырылуы тиіс.

Қосарлы етістіктер күрделі етістіктердің бір түрі. Сол себепті етістік категориясы тұрғысынан олардың қимылдық мән-мағынасы, салт-сабақтылық қасиеті, етіс категориясына қатысты ерекшеліктері туындайды.

Жалпы түбір сөз туралы сөз болғанда, көне түркі тілінде бір буынды сөздердің басым болғандығы жайлы тоқталады. Лексикалық қордың ұйытқысы бір буынды түбірлер болуы тек қана түркі тілдерінің ғана емес, жалпы алтай тобына жататын тілдердің ортақ ерекшелігі. Сөз таптары ыңғайынан қарастырғанда, етістіктер құрамында бір буынды түбірлердің саны екі буындыларға қарағанда әлде қайда аз, алайда барлық етістіктердің негізгі ұйытқы қоры болып табылады.*

Сөйтпін байырғы түбір бір буынды, көп буынды түбірлердің қалыптасуы, түркі, оның ішінде қазақ тілінің типологиялық ерекшеліктерінен туылған құбылыс деп қаралады.

А.Н. Кононов, Э.В. Севортян еңбектерінде де қазіргі түбір деп қаралып жүрген көп буынды етістік сөздердің іштей көне түбір мен жұрнаққа ажырайтыны туралы фактілер келтірген. [1, 184-185] Сонымен қатар М. Қашқаридың сөздігінде сөздерді буынының санына қарай бөліп талдауының өзі үлкен нәтиже./35. бар/

А.С. Аманжолов бұл туралы А.А. Зайончковскийдің бір буынды түбір сөздердің «дауысты+дауыссыз» формасында келеді деген пікірін айта

келіп, қазіргі басым көп сандағы түркі тілдерінде түбір етістік деп қаралған «сы» (сыну), «айт» сөздерінің көне түркі етістіктерінде етіс мағынасында, яғни сын – өздік етіс, айт – өзгелік етіс ретінде қолданылғандығы, олардың түбірі –«сы», -«ай» екендігін көрсетеді.[2,226] Алайда түбір сөздің барлығы бір буынды болып келмеген. Енисей ескерткішінің тілін зерттеуші И.А. Батманов ескерткіштер тілінде бір буындылармен қатар екі, үш буынды түбір сөзінің кездесуін айтса, [3, 41-42] Орхон ескерткішін зерттеуші Ғ.Айдаров ескерткіш тілінде түбір зат есімдердің көбінде бір буынды, екі буынды болып отыратындығын, үш буынды зат есімінің тек күрделі сөз ыңғайында ғана ұшырасатындығын көрсетеді. [4, 139-146] Ал біз сөз етіп отырған қосарлы етістіктер екі компоненттен құралған күрделі сөздер. Бірақ көне түркі тілдеріндегі осы күрделі сөзді құрайтын жеке компоненттерінің кейбіреуі бір дауысты дыбыстан ғана құралса, кейбіреуі қазіргі тілде түсініксіз жеке буындардан ғана құралған. Мысалы, көне түркі тілінде «біл-ө», «ө-сақын» сияқты қосарлы етістіктер бар. Мұндағы – «ө» бір сөз ретінде қосарлы етістіктің компоненті болып тұр. Мағынасы жағынан қазіргі ой, ойлау сөзінің бастапқы тұлғасы.

Сол сияқты жоғарыдағы сы – бұз, сөзле-ай, сөздеріндегі –«сы», -«ай» сығнарлары қазіргі тілімізде сөз емес, жеке буындар ретінде қаралады. Осындай қазіргі қазақ тілінде арқарай бөлшектеуге келмейтін, бірақ көне түркі тілінде көне түбір мен жұрнаққа ажырайтын сөздер қосарлы етістіктер құрамындағы жеке сыңарлардан да кездеседі. Мұны алдыңғы тараудағы жеке сыңарлардың мағынасына жасалған талдаулардан анық байқаймыз.

Мысалы, қалқы мен қалықта сөзін қазір одан ары бөлшектеуге келмейді. Көне түркі тілінде бұл сөздің түбірі қалы – ұшу, одан туындаған қалық – аспан мағынасын білдірген. Бұл екі форма қазіргі тілімізде қолданылмайды. Тек «қалық» сөзі негізіне жасалған «қалықта» етістігі бар. Мұның өзі бұрынғы бір буынды құрамның біртіндеп түрлі жұрнақтар қосылып, олар грамматикалық мән беруден қалып, түбір сөзге ажырамастай бірігіп, бір бүтін лексикалық мағына беретін бірлікке айналғандығын дәлелдейді.

Осы негізде көне түркі тілінде кездесетін қосарлы етістіктерді жалаң түбір етістіктердің қосарлануына және туынды етістігінің қосарлануымен қалыптасқан қосарлы етістіктер деп те бөлуге болады.

Жалаң түбір етістіктен құралған қосарлы етістіктер:

– сық-таң, бүт-қан, үз-кес, тол-тош, шөк-бат, йе-іч, йық-тер, өз-қач, чом-бат, ұқ-біл, ет-йарат, ер-бар, қорқ-үрк, тез-бар, тез-қач, ұр-соқ, ө-сақын, тал-йүк, сы-бұз, йап-өрт, йй-бас, біл-ө, йар-шеш т.б.

Туындыетістіктің қосарлануымен жасалған қосарлы етістік:

– ешіл-құвра, ота-емле, тіле-істе, тұтыш-керіш, үлгіле-сана, сақлан-йычан, өрте-көйүр, сықта-йоғла, сүніш-атыш, ішлет-йонда т.б.

Алдыңғы сыңары туынды, соңғы сыңары түбір қосарлы етістік:

– сөзле-ай, бұшан-қағрул, кізле-күт, кізле-йашүр, өрле-тен т.б.

Соңғы сыңары туынды, алдыңғы сыңары түбірден құралған етістіктер:

– йе-аша, үрк-белінде, кү-күзет, кевіл-күчсіре, йарыл-бөксіл т.б.

Демек, көне түркілік қосарлы етістіктер – сыңарларының морфологиялық құрамы жағынан бірыңғай түбір етістіктердің не бірыңғай туынды етістіктердің қосарлануымен және туынды етістіктер мен түбір етістіктерінің қосарлануынан қалыптасқан.

Қос сөздер, оның ішінде қосарлы етістік екі сөзден құралып бір күрделі форманы қалыптастыратындықтан, оған жұрнақ қосу арқылы үшінші бір жаңа сөз жасау оңай іске аса бермейді. Сондықтан әдетте, екі сөздің қосарлануы арқылы жасалған қос сөзден таза да жаңа сөз жасау құбылысы көріне бермейді. Егер басқа бір жаңа мағынаны білдіруге тура келгенде ол қос сөз құрамының өзгеруі тұрғысынан емес, мағынаның ауысуы арқылы, яғни ауыспалы мағынада жұмсалуды арқылы жаңа сөз ретінде көрінеді.

Ал көне түркілік қосарлы етістіктерден байқалатын бір ерекшелік – олардың екі сыңарының да түрлі қосымша жұрнақтар қосылып, соған қарай тұтас қосарлы етістіктердің сөз табындық қасиеті өзгеріп, басқа мағынадағы жаңа сөзге айналып отыратындығы. Мысалы:

– ет-йарат (істеу) – етістік, етіглік-йаратығлық (істелген) – сын есім, етіг-йаратығ (іс-жұмыс) – зат есім.

Біз көне түркі тіліндегі қосарлы етістіктерінің осындай жаңа сөз жасау ерекшеліктеріне бірнеше мысал келтірейік:

– Йағы болып, ітінү-йаратүнү ұмадүк, йана ічікміс./КТҰ 10/

«Жауы болып, қолдарынан түк келмей, /іштеңе істей алмай/ қайта бағынды»./табғаш еліне/. Мұндағы «ет-йарат» етістік мәнінде қолданылған.

– Кең көртлә... йұмшак ікі емігләрі етіглік-йаратығлық туруп /ТТ.Х. 446/. «Оның кең де әдемі мүсініне екі жұмсақ омырауы сән беріп тұр». Мұнда етіглік-йаратығлық – сын есім .

– Анда баса кедмәдүк йүрүң арығ йаңы төн кедіп көп түрлүк етіг-йаратығ, үзе етүзүн ұз етмш-йаратмыш кергәк.

«Онан соң әлі киілмеген ақ таза қалат киуі, әр алуан безену бұйымдарымен өз денесін табиғи безендіру керек».

Мұнда етіг-йаратығ – зат есім

Қазіргі қазақ тіліндегі қосарлы етістігінде де екі сыңарына жұрнақ жалғағанда қос сөздің сөз табындық қасиеті өзгертін жағдайлар бар, бірақ актив емес. Мысалы, іш-же – ішпек-жемек, кел-кет – келмек-кетпек т.б.

– Кел-бар- етістік, келіш-барыш/келген-барған/ - есімше қазіргі қазақ тілінде

Есімшелер сөйлемдегі орнына қарай кейде сын есім, кейде етістік ретінде жұмсалады. Бұл ерекшелік көне түркі тілінде де болған. Мысалы,

Келіш-барыш, сав білмәзмен. Слов обращения и при посещения не знаю. /сын есім, анықтауыш/

Ол меңе келішті-барышты – /етістік, баяндауыш/ Көне түркі тілінде -іш/ыш қосымшасы қазіргі қазақ тіліндегі -ыс/іс

тұлғасымен ұқсас. Ол әрі сөз тудырушы жұрнақ, әрі сөз түрлендіруші

грамматикалық форма – ортақ етіс ретінде көрінеді. Мысалы,

– Ол меңе келішті-барышты. Келіш-барыш етістігіндегі -іш/ыш жұрнақ. Олардың екеуі де алысып-беріседі. /сауда жасайды/ -ыш,-іш – жалғау. Осы сияқты екі сыңарына бірдей жұрнақ жалғану арқылы әуелгі қосарлы етістік қалпынан басқа сөз табына айналған мынадай сөздер бар:

– сық-тан/етістік/, сықық-таңық /зат есім/,

– үт-йегет/ етістік/, үтмақ-йегетмек /зат есім/

– түтіш-керіш / ет./, түтішлік-керішлік /сын есім/

Жоғарыдағы келтірілген қосарлы етістітер сыңарларына жалғанған –ығ, -іг, -үк, -үк, не –ыш, -іш,-ы, -іт т.б. қосымшалар көне түркі тілінде етістіктен зат есім тудыратын –лық, -лік не –лүк, -ғы, -кі сияқты қосымшалар етістіктен сын есім тудыратын жұрнақтар болып табылады.

Көне түркінің қосарлы етістіктеріне байланысты байқалатын үшінші бір үлкен ерекшелік, әрі көне түркілік қосарлы етістіктерге тән қазіргі қазақ тіліндегі қосарлы етістіктерінде кездесе бермейтін ерекшелік – қосарлы етістіктердің екі сыңарының бірдей жаққа , шаққа т.б. етістік формаларына қарай түрленіп отырғандығы. Қазіргі қазақ тілінде қосарлы

етістіктердің алдыңғы сыңары негізінен тұрақты бір формада, яғни көсемшелердің –ып,-іп,-п не –а, -е формасында тұрады да, соңғы сыңары ғана түрленіп отырады. Ал көне түркі тілінде қосарланған етістіктердің екі сыңары бірдей, әрі бірыңғай ұқсас қосымшалар арқылы өзгеріске түседі. Мысалы,

– Бұрқанқа номқа бұсон діндарларқа йаздым-йаңылтым ерсір.

Егер мен буддаға, будда іліміне және оны ізгі ниетпен уағыздаушыларға қарсы шығып кұнаға батсам /жазып-жаңылсам/

– Иырақ ыдмаса тыдса-йығса еріг /КВ 126,4/

Ол өз әскерлерін ұзаққа жібермей ұстап тұруы керек.

Бұл мысалдағы тыдса-йығса (тыд-йығ), йаздым-йаңылтым (йаз-йаңыл) деген қосарлы етістіктің екі сыңары да түрленіп отырған, әрі екі сыңарға да дыбыс үндестігіне сай бірыңғай қосымшалар қосылған. Қосарлы етістіктің екі сыңары бірдей қазақ тілінде түрленбейді, ал көне түркі тілінде бұл жалпылық сипат алған құбылыс қосарлы етістіктің екі сыңары бірдей түрленген екен, онда онымен қоса олардың бірыңғай қосымшалар арқылы түрленуі де табиғи. Себебі тіркесе келген екі етістік мағыналық жақтан бір сөз ретінде жұмсалады да, сөйлемде белгілі бір ғана субъектінің қимылын білдіріп, соның жағын, шағын көрсетеді. Сондықтан белгілі мағынадан алғанда қатар тұрған екі етістіктің бірыңғай қосымшалармен біркелкі түрленуі олардың бір мағынада жұмсалған бір сөз (қосарлы етістік) екендігін дәлелдей түседі.

Ал қазақ тілінде қосарлы етістіктің алдыңғы сыңарының тұрақты форма да /көсемше фор./ тұрып, соңғы сыңарының ғана қажетіне қарай түрленіп отыруы көне түркілік ерекшелік емес.

Көне түркі тілінде де қазіргі қазақ тіліндей

қосарлы етістіктің сыңарлары кейде орын жағынан алмасып қолданылып отырған, алайда бұл мағынасына ықпал жасамайды. (ұқ-біл, біл-ұқ, үркіт-қорқыт, қорқыт-үркіт)

Ұқсас бір етістіктің түрліше етістіктермен қосарланып келу ақуалы көне түркі тіліндегі қосарлы етістіктерде де бар ерекшелік.

Мысалы: тез-бар	қорқ-беліңде
тез-қач	үрк-беліңде
йе-іч	ел-йіг
йе-аша	йітлін-бат
ұлы-сығта	оз-қач
сығта-йегме	озғұр-құтқар т.б.

Мұндай ұқсас бір етістіктен түрліше етістіктердің қосарланып келуінен өзара мағыналас қосарлы етістік пйда болады. Жоғарыда аталғандар көне түркі тіліндегі қосарлы етістіктердің құрылымдық қалыптасу ерекшеліктері деуге болады. Сонымен қатар, көне түркі тіліндегі қосарлы етістіктердің сөйлемде етістік категорияларына қарай түрлену жолдары да қазіргі қазақ тіліндегі қосарлы етістіктермен ұқсас келе бермейді. Бұл ретте олардың салт-сабақтылық мәнде қолданылуы етіс категориясына қарай түрленуі және оларға етістіктердің болымды-болымсыздық қосымшалардың қосылуы сияқты жақтарын айтуға болар еді.

1. Севортьян В. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва, 1974, -184-185 б.

2. Аманжолов А.С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: Сана, 1996, 18-20 бб.

3. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркских письменности. –Фрунзе, 1959, 41-42 б.

4. Айдаров Ғ. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности. – Алматы, 1971, 139-146 б.

***

В статье рассматриваются морфологические особенности глаголов в древнетюркских рунических памятниках.

Г. М. Мужигова

КӨНЕ ТҮРКІ ТІЛІНДЕГІ ҚОСАРЛЫ ЕТІСТІКТЕРДІҢ СИНТАКСИСТІК ҚЫЗМЕТІ

Көне түркі тілінің синтаксисін зерттеу барысында көптеген тілдік заңдылықтарға сүйену талап етіледі. Тіл үнемі даму, жетілу үстінде болатын құбылыс екенін ескерсек, әсіресе тілдің сөйлеу процесін зерттейтін синтаксис саласынан айқын көрінеді. Ал түркі тілінің сөздік қоры негізінен етістік пен есімнің өзара байланысынан сабақталады. Ал сөйлемде негізінен олар бастауыштық пен баяндауыштық қызмет атқарады. Алайда тілдік заңдылықтарға байланысты олар контекстің ішінде өзгеріске ұшырауы мүмкін.

Етістік семантикалық, грамматикалық ерекшеліктеріне байланысты сөйлемде негізінен баян-

дауыш қызметін атқарады. Қосарлы етістіктер де (қосарлама түрі) күрделі етістіктің бір түрі. Олар да сөйлемде жеке дара тұрып не басқа көмекші етістіктермен бірлесіп келіп сөйлемде баяндауыштық қызмет атқарады.

Көне түркі тіліндегі қосарлы етістіктер де сөйлемде бастауыштың іс-қимылын білдіріп жаққа, шаққа т.б. етістік формаларына қарай түрленіп баяндауыш болады. Мысалы:

– **Олар барча қорқұп-беліңлэпырақ таштылар-қаштылар** / сув 5 11/
«Олардың бәрі үркіп-қорқып қашты»